

NORDISKA MUSEET

FATABUREN 1987

Den kultiverade naturen

Den kultiverade naturen

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1987

FATABUREN 1987

ISBN 91-7108-279-4

ISSN 0348-971-X

© Nordiska museet och respektive författare.

Redaktör Anders Sandström.

Redaktionssekreterare Berit Nordin.

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om ej annat anges.

Summaries translated into English by Roger Tanner.

Grafisk form Bo Berndal, BIGG.

Omslagsbilden från Skansen foto Arne Biörnstad.

Risbergs Tryckeri AB, Uddevalla 1988.

Lövängen

Mátyás Szabó, docent
och förste intendent
vid Nordiska museet.

Sverige är ett av världens skogrikaste länder. I dag täcks 57% av landets yta av skog. I förhållande till sin omfattning och betydelse är skogens historia förvånansvärt litet känd. De senaste årens oroväckande utveckling mot "skogsdöden" gör att människorna blir alltmer medvetna om betydelsen av olika skeenden både i skogen och i naturen i stort, och tankarna förs osökt till det historiska perspektivet. Hur var det med skogen förr och i all synnerhet med lövskogarna, vars historia är mera dunkel än barrskogarnas? Syftet med följande sidor är att ge ett exempel på en process genom att titta närmare på lövskogens omformning till löväng – som en produkt av naturens och människans samverkan. Samtidigt som den äkta urskogen ständigt blir mindre – vi har i dag bara 45.000 hektar urskog eller urskogsartad skog kvar i landet – försvinner även de blandformer av natur- och kulturlandskap som människan varit med om att skapa. Vissa typer av kulturskogar kan aldrig mer återskapas. Dit hör lövängarna.

Klassisk löväng med
hamlad ask och lind
från Döderhult, Små-
land. Foto M. Sjöbeck
1940. Antikvarisk-to-
pografiska arkivet
(ATA).

Vad är lövängen?

Det kan med en gång sägas att lövängen och dess speciella odlingskultur som under århundraden varit förhärskande i det närmaste är försvunnen och att endast obetydliga rester vittnar om dess forna betydelse. När lövängen fortfarande var i sin glans dagar under 1700-talet, beskrevs den av skribenter med hänförelse. Till dem hör givetvis även Linné som mötte fenomenet under sina resor på många håll. Låt oss höra honom med hjälp av några citat. Linné hade erfarenheter av lövängar från barn domen i Småland, så denna särregna form av kulturlandskap var för honom en självklarhet. På väg mot Öland passerar han nära sin hembygd och skriver:

"Gårdar och byar lågo här neder i Smoland långt härligare och skönare, än man gierna ser dem på andra ställen, fast de ej äro så stora och vidlyftige. Emellan de torra bergen, emellan de tiocke Tall- och Granskogar finner man här flera sjöar än allmänt på andra orter; wid dem äro gårdarne bygde mitt uti ängarne, och mitt emellan åkrarne. Åkerne sås årligen med wärsäd, utan at några trädesåkrar här göra bedröweligt öde, och i ängarna tålas inga andra träd än löf-

Det parkliknande gotländska ängat under den tid då det hade kvar sin forna betydelse. Foto M. Klintberg 1914.

träd, måste alltså Tall Gran och En alltid uthuggas; där emot göra löfträden ängen behaglig, besynnerligen där som skiöna bokträden med Ekar växla om. De ligga alltså såsom i Lundar, utan att vara utsatta för serdeles storm wäder, hvilket alltid ororar dem, som på slättbygden bo. Af det ängarne aldrig utlägges till boskapen, äro de mera blomsterfulle; Gårdarne ligga mitt ibland åkrarne, och ej på sides wid skogen.”

På ett annat ställe, på väg till Skåne, skriver han vidare:

”Ängarne här på orten äro i samma gjärde med åkren som icke för sig själv afstängd; de äro övervuxna med åtskilliga Löfträn och mycken Lind, men Barrträn, såsom Tall, Gran och En, tålas icke i dessa täcka ängar;”

Kulturhistorikern Nils Lithberg beskriver de stora lövängsområdena på Gotland. Han är själv gotlänning, och kände väl till fenomenet.

”Min farfar (f. 1808) hade för min far skildrat Valls socken som den

vackraste på Gotland, ty där kunde man i hans ungdom resa hela landsvägen fram från ena ändan av socknen till den andra som i en enda sammanhängande tät allé.”

Han skriver vidare att även i hans barndom kunde

”vi... om vi om någon sommarsöndag gingo i annexkyrkan i Hogrän, vandra från den ena kyrkan till den andra uteslutande genom lummiga lövängar, som dessutom strax före slättertiden prunkade i alla markens färgrika blommor.”

Vill man definiera lövängen noggrannare måste man även beakta kulturella och odlingstekniska aspekter som för den oinvigde iakttagaren inte är tydliga eftersom lövängen har varit en integrerad del både i kulturlandskapet och i odlingssystemet. Där om skriver Lars Gunnar Romell för Gotlands vidkommande.

”Ängat är ett arv från forntiden. Det är de gamla gutarnas testamente till

de efterkommande, skrivet i markerna med sigde, lövkniv, yx och brytdon, avskrivet och bevittnat i släktled efter släktled... Ängst var i sin tid en omistlig grundval för gotländskt lantbruk genom att lämna det bästa och mesta av det vinterfoder som tarvades för att kunna ta till vara de vidlyftiga betena i Gotlands gräsrika skogar.”

Med en kort definition kan lövängen sägas vara en grupp av växtsamhällen inom blandskogsregionen, framkallad genom regelbunden vård, skötsel och odling av människan. Dess två grundelement är talrika lövträd med tillhörande buskar i en parkliknande gruppering samt en mycket variationsrik gräs- och örtflora. Definitionen kan nyanteras alltefter lövängens förhållande vegetation. Ibland kan man tala om slåttermark bevuxen med lövträd och lövbuskar. Man har också jämfört lövängen med parker och trädgårdar. I synnerhet trädgården figurerar ofta i jämförelser: båda är beroende av planering och vård. Kulturhistorikern Mårten Sjöbeck som har ägnat åtskilliga skrifter åt lövängskulturen karakteriserade lövängen som resterna av Skandinaviska halvöns mest ursprungliga trädgårdar. Den egentliga trädgårdskulturen bland Sveriges bönder är en sen företeelse. Det är anmärkningsvärt att benämningen *trädgård* har förekommit i folkmålet tidigare, dvs. innan begreppet hade sin motsvarighet i verkligheten, och då användes som synonym till lövängar. Trädgård i modern mening uppstår

när man på nyttoföreteelser också anlägger estetiska synpunkter. För den svenske bonden var lövängen skön (därom finns det otaliga vittnesmål) och emotionellt tilltalande. Detta omvittnas tydligt genom de många ceremoniella inslag som ingår i lövängens skötsel.

Ordet "löväng" är ingen folklig term utan påhittad i sen tid. Man känner bara några få tryckta belägg från 1800-talet. År 1833 läser man i en skrift för lantmän om höstskörd i "löfängar" medan det i en annons i en stockholms-tidning år 1824 utbjöds en egendom till salu där "alléer, löfängar och 2:ne trädgårdar försköna ställets treflighet och prydnad". Mera använt blev termen "löväng" först genom Rutger Sernanders skrifter från 1890-talet då han själv trodde att han hade hittat på ordet. I tidigare litteratur talade man om ängar, eller slätterängar när man beskrev en löväng. I botanisternas tidigare språkbruk är lövängen och lunden synonymer och inom samma text kunde ordet ha olika betydelse. Tolkningssvårigheterna var uppenbara eftersom man inte riktigt förstod vad lövängen stod för. Nu när denna speciella form av naturliknande kulturlandskap knappast existerar längre är alla klara över den gamla träd- och buskbevuxna ängens identitet. I Skåne talade man om *ängsvång* eller *vångaskog*, i Småland om *rödsla*, *hårdvall* eller *lövgarde*, i Närke om *sloghagar*, eller *hack-slogar*, i Dalarna om *täkt*, *änge*

Lövängslämningar öster om Dörrarps kyrka, Småland. Foto M. Sjöbeck 1940-talet. Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA).

respektive *slogänge* och gotlänningarna sade *änge*. Ordet löväng tog trots allt över i riksspråket och används numera — med reservationer från några experter — i olika sammanhang. Romell föreslår *änge* som förutom på Gotland även förekommer i Dalarna och längre upp i landet.

Natur eller kultur?

Även om lövängen har existerat i 1000 år har man inte riktigt förstått dess väsen förrän på 1900-talet. Man tolkade de mest utpräglade lövängarna med påtagliga kulturdrag som ren och oförstörd natur, i synnerhet naturentusiasterna och inte minst ex-

perter av skilda slag. Man visste alldeles för litet om bygdernas verkliga landskap och deras utnyttjande och hävd. Landskapets brukare, bönderna, visste där emot mycket väl vad det handlade om, men de tillfrågades inte — inte ens av jordbrukskunniga. Kunskapen om, och känslan för landskapets värden och stil och stämning fick därför något oklart över sig som ledde till den utbredda tron att *landet utanför åkrarna intill sen tid varit nästan orörd natur*. Många föraktade till och med lövängen genom den felaktiga tron att träden och buskarna i lövängen stal näring från marken. Att det faktiskt är tvärtom skall snart belysas. Vid selskiftet trodde botanisterna att lövängarna var rester av det forntida lövskogsparadiset och man föreslog till och med åtgärder för att få en del bitar av detta bevarat för all framtid. Man yrkade ivrigt på fullständigt skydd *utan* slätter och annan hävd. Så stor var okunnigheten om lövängarna.

Definitiv klarhet om de rätta sakförhållandena fick man först genom Mårten Sjöbecks forskning på 1920-talet. Han var botaniskt intresserad och studerade de skånska ängsvångarna och blev snart övertygad om att lövängen i själva verket var en intensivt odlad mark. Hans ingående kart- och terränganalys, inklusive lövängens totala flora, tillsammans med otaliga intervjuer med lövängarnas brukare gav det rätta perspektivet på denna sär-

egna kulturprodukt. Under den kommande 20-årsperioden sällade sig alla experter, som tidigare varit på villovägar, till honom. Det resulterade i att engagemanget för lövängarna från och med 1930-talet blev starkare än förut.

Hur fungerar lövängarna?

Lövängen var under många århundraden en grundval för lantbruket genom att producera det bästa och mesta av vinterfoder. Lövträdens lövfall tillsammans med buskvegetationens, är hemligheten bakom dess frodighet och produktionsförmåga och har gjort att lövängen kunnat tjänstgöra som en ekologisk nisch. Varifrån kom den växtnäring som träd och buskar med sina löv tillförde slättervallen? Jag citerar Romell:

”Den har tagits upp ur jorden och samlats i luften. Med sina kronor en bra bit ovanför marken och stora rot-system nere i mineraljorden kan träd och buskar samla näring från ömse håll bättre än kal ängsmatta. På marker där inte vete och luftbris hindrar rötterna från att gå på djupet, blir en lövbevuxen äng mer djuprotad än en kaläng. Lövväxten verkar bl.a. som en djupplöjning utan plog. Därtill kommer näringssamlingen ur luften. Det kan vara fråga bl.a. om ammoniak och annan kvävenäring, fast halterna därav i luften är nästan försvinnande låga. Vid sidan av växternas allmänna förmåga att ta upp kvävenäring har alarterna samma sällsynta gåva som ärtväxterna att kunna fixera luftens kväve, dvs. omvandla det fria kvävet till kvävenäring.

Växtnäring som träd och buskar hade samlat kunde komma ängsmattan tillgodo också på annat sätt än genom lövfall. Den var ett sparat kapital, som man kunde göra uttag ur genom att röja och gallra i beståndet... Men också inom ängsbrukets ram har förekommit ett mer eller

Löväng av ålderdomlig karaktär med askar. Foto M. Sjöbeck 1931.

mindre regelrätt växelbruk, på så sätt att änge har lämnats obrukat och fått gro igen och efter ett år röjts upp igen till ängeskick.”

Ängets gräs gödslades i sin tur av askan efter förbränt lövfall. På så sätt fungerade lövängen: den tog ingenting emot men den gav ändå. Den lätta lövskuggan hade också sin betydelse. Gräset var mindre utsatt för att bli bränt under den torra försommaren. Denna egenskap hos lövängen har framhållits upprepade gånger av bl.a. Linné.

Hur och när uppstod lövängskulturen?

Det har framgått av det föregående att lövängen är ett historiskt fenomen med lång tradition och att den i vårt århundrade har förlorat sin betydelse. Det finns många bevis på att järnålderns blomstrande boskapsskötsel i Mellan- och Östsvrige byggde på utnyttjandet av den frodiga gräsväxten i ett övergångslandskap mellan slått och skog med inslag av båda typerna. Detta är inte unikt för Sverige på något sätt, och parallellt till de glesa skogarna som replipunkt för boskapsskötseln är väl dokumenterade bl.a. hos Asiens nomader. Från Gotland och Öland har man arkeologiska bevis för att bebyggelsen varit knuten till ett slags lövängsmark som i hög grad var beroende av människans verksamhet. Förutsättningen för lövängen är människans och delvis djurens aktivitet varigenom den ursprungliga lövskogen ombilda-

des till en mer gles skog och buskvegetation övertäckt äng med stor foderproduktion. Denna kulturmark hörde i motsats till skogen inte till utmarkerna utan var en del av inägorerna. På grund av hård betning saknade lövskogen förmåga att utan människans hjälp konkurrera med tall och gran. Detta är en anledning till att bok- och ekskogarnas sydgräns förskjutits söderut och givit vika för de ur odlingssynpunkt mindre värdefulla tallskogarna.

Både på fastlandet och på Gotland finner man fasta fornlämnningar som har en direkt koppling till lövängarna. Arkeologerna har visat hur den öländska järnåldersbygden griper in i de nuvarande lövängsmarkerna. Södra Smålands s.k. bygravfält ligger i regel i lövängar eller i f.d. sådana. Eftersom lövängsodlingen bygger på röjning och slåtter, bör lövängen i princip vara lika gammal som de skärande järnredskapen. Man kunde upprätthålla en önskad balans mellan lövängens olika vegetationstyper och ta vara på dess produkter först när yxan, skäran, lien och lövkni-ven av järn blev en allmän tillgång för lantbrukarna. Detta inträffade sannolikt under järnålderns senare skede.

Det finns emellertid ett starkare argument för lövängens höga ålder och stora betydelse. Bön- dernas huvudnäring under flera hundra år var boskapsskötsel vilket bl.a. kommer till uttryck i balansen mellan lövängar och åker: lövängens omfång kunde vara

tiodubbelt så stor som åkerns.

Boskapsskötseln har på ett helt annat sätt än åkerbruket varit en konservativ näringskälla. Det är boskapen och omsorgen om boskapen och inte plogen som fram till i dag bevarat våra äldsta kulturmarker. Dit hör alltså lövängen i södra och östra Sverige; "fälor" i Västergötland, "fäladsmarkerna" i Skåne och Ljungheiden t.ex. i Halland. Under historisk tid försvinner de ursprungliga lövskogarna genom människans verksamhet. Syftet med skogens erövring var inte att få åkermark utan just lövängar.

Hamlade askar på löväng. Misterhult, Småland. Foto O. Thaning 1936.

Lövängarna var också en av de främsta förutsättningarna för bybebyggelsens utveckling. Att omvandla skogen till en produktiv kulturmark och att sedan hålla den i produktivt skick är ingen individuell bedrift utan det måste genomföras i samarbete. Det var en uppgift för bygemenskapen. I våra gamla byordningar, somliga från 1600-talet, finns utförliga föreskrifter om hur bysamfundet skall fungera. Här intar boskapen en central roll medan åkern ägnas mindre uppmärksamhet. Att övervaka betesorganisationen, kontrollera höskörden i detalj, avverkningen av gagnträäd samt hemskogarnas (hit hör lövängen) skötsel, upptar de flesta av byordningarnas paragrafer. Lövängens vård och tillvaratagandet av dess produkter skedde även i senare tid i samverkan bönderna emellan.

Lövängskulturen anses ha varit högst utvecklad under medeltiden. 1700-talsskribenter antyder att ängskulturen försämrats. Vad som händer är att åkern börjar breda ut sig på ängarnas bekostnad.

Lövängens tidigare utbredning i landet

Hushållningens grundpelare på det gamla *Gotland* var inte åkerbruket, utan foderavkastningen från änge och myr. Därför var ängset odlingens viktigaste markslag och odlingsbygdens kärna. Ängset var ingen skog, utan inägnas viktigaste odlade mark och in i det sista gotlandsbönder-

nas "ögonsten". Lövängen var – och är i den nyvaknade lokala hembygdskänslan – öns och dess invånares identitetsdrag. Förr i tiden var det gotländska ängstet stort och täckte långt fram i tiden flera gånger så stor areal som åkern. I dag är Gotland den landsdel som kan uppvisa det största antalet hävdade ängar.

På *Öland* ligger bylandskapet alltså kvar. Arkeologerna håller det för troligt, att de nutida enkla och dubbla radbyarna har anor som går tillbaka till medeltidens början. Detta kulturlandskap bestod fram till 1800-talet, men ödelades genom skiftena med påföljd att åkrarna började dra sig in i lövängarna. Lövängens största utbredning på fastlandet står att finna i norra *Skåne*, *Småland*, *Östergötland*, *Halland*, *Västergötland*, *Dalsland*, *Bohuslän*, *Bergslagen*, *Dalarna* och i enstaka fall *Norrland*.

Noggranna undersökningar och kartanalyser visar emellertid att lövängen har förekommit på många andra håll, i stort sett överallt där lövskogar fanns. Så t.ex. i Stockholms yttre skärgård, 50 till 80 km från Stockholms centrum. Eftersom en speciell studie förligger om detta vill jag referera från den. Skärgårdens lövträdsvegetation består av två huvudtyper: ängslövskogarna i öarnas dalgångar med al, asp och ibland ask, samt gropmossarna på hållmarkerna där glasbjörk är allena rådande. Dalarnas lövträd – al, asp och ask – är mestadels friska och frodiga. I dessa ängs-

lövskogar pågick förr en intensiv kulturpåverkan genom slåtter och bete. Skogen røjdes och slogs regelbundet och öarna såg ut som "välansade parker". Till skillnad från lövängarna på fastlandet var al det viktigaste trädet på yttre skärgårdens lövängar. Åsmansboda Storskär är ett exempel på en ö i lövskogs-zonen. Kring sekelskiftet bodde där sextio personer som höll sig med talrika kor och får. Korna gick på hemlandet, där de simmade mellan öarna för att söka bete och vinterfodret slogs på lövängsöarna i Åsmansboda. På de undersökta öarna var lövskogen en kulturprodukt tillkommen på samma sätt som på andra ställen där lövskogarna var ett vanligt inslag i kulturlandskapet. (Tapper 1979.)

Lövängens flora – arternas kavalkad

De flesta av våra inhemska lövträd och buskar kan återfinnas på olika håll där lövängskulturen varit förhärskande.

Asken var lövängens främsta karaktärsträd. Asklöv användes som kreatursfoder redan i förhistorisk tid och som sådan har den behållit sitt värde ända fram till vår egen tid. Man klättrade upp i träden för att hugga lövriska grenar. Som foder jämföras dess värde med klöver och timotej. Virket är förnämligt i många sammanhang, främst som redskaps- och verktygsskapt. *Linden* ingick i alla lövängar. Dess blad och unga kvistar tillvaratogs som foder och bastet användes till tåg,

mattor och skor, medan virket ingick i allehanda sniderier. Nästa viktiga träd på lövängen var *vildapeln*. Den betraktades som ett vackert träd som dessutom var "bärande". Frukten var viktig som svinföda. Till lövängens karaktéristiska träd räknades också *almen*. Dess löv användes som djurfoder och virket var ett förnämligt ämne i möbelsnickeri och svarveriarbete.

Eftersom oxelbären förr, under nödtider, användes till bröd (uppblandat med mjöl) räknades även *oxeln* som ett "bärande" träd. Virket användes till hjulkuggar och tumstockar. "Nordens akacia", *rönnen* förekom i alla lövängar och trivdes bra även i torra sidvallar. Bären är utmärkta till sylt och gelé medan virket var omtyckt som skaft till yxor och andra redskap.

På sina håll, främst norrut, var *björken* lövängens mest karakte-

ristiska träd, i synnerhet där jordmån och klimat begränsade de andra bärande trädens förekomst. Björkvirket hade mångsidig användning bl.a. i smärre husgerådsartiklar, till vagnsunderreden och till skaklar. De fina kvistarna fann användning som vidjor och riset blev vispar och kvastar. Själva nävern var outhärlig bl.a. som isoleringsmaterial. Det finns många andra trädsorter som lokalt karakteriserat lövängarna, såsom *häggen* på fastlandet, som främst växer på kraftiga, humusrika jordarter. *Ekens* ställning i lövängsfloran bör även belysas något. Trots att eken är det i särklass viktigaste lövträdet hörde den normalt inte hemma i lövängarna. Det finns delvis en historisk bakgrund till detta, nämligen rätten att avverka eken, som länge varit förbehållen kronan. Eken skyddades av föreskrifter långt in i historisk

Lövängsfragment med ask, präglad av lövtäkt. Invid gränsen mellan Hålanda och Erska socknar, Västergötland. Foto M. Sjöbeck.

tid. En annan förklaring till ekens frånvaro är dess starkt skuggande verkan. Att lövängens artrika trädbestånd påverkade gräsväxten var någonting som bönderna var helt på det klara med. Därför gynnades, alltefter klimatologiska förhållanden och markens egenskaper, de sorter som påverkade undervegetationen på lämpligaste sätt.

I lövängens flora var buskarna lika viktiga som träden. Bland buskarna intar *hasseln* en central ställning i praktiskt taget alla lövängar. Genom nötternas stora näringsvärde var hasseln viktig för självhushållet, men även som handelsvara. I regnfattiga trakter betydde hasseln mycket på ängarna genom att buskarna gav skugga åt marken samtidigt som de genom sitt rika lövfall gödslade ängsvegetationen. I Skånes slättbygder hade hasselgrenar praktisk betydelse bl.a. för takäckning. Smalare grenar användes i korgmakeriet. *Benveden* var en mycket viktig nyttobuske i många sammanhang där man behövde hårt virke. När lövängen var på reträtt planterade man över benveden till täppan eller trädgården. I Mellansverige var *enen* en karakteristisk buske på lövängen, även om den förekom i mindre omfattning – den var rikare företrädd i beteshagar. Eftersom dess virke är mycket motståndskraftigt mot röta, och dessutom segt, användes det i flätarbeten, i tunnband och i hägnadsstörar. Då växten dessutom är rik på eterisk olja som avger en om-

tyckt arom, användes den vid rökning av köttvaror.

Lövängens största avkastning har dock i alla tider varit kreatursfoder av två slag: dels höet, som skall belysas längre fram och dels lövfodret som skildras i en särskild artikel i denna årsbok. Gräsfloran karakteriserades av en väldig artrikedom, någonting som gav lövängen dess särprägel. Vissa av de växter som förekommer i markerna kan betraktas som spårelement som vittnar om att där tidigare varit en löväng. Hit hör t.ex. *stensötan* och *ljugtuva*, som båda är främmande i beteshagar och *åkerdiken* och därigenom är s.a.s. "liens växter". Hittar man *gulsippan* i ett lövsnår så betyder detta med stor säkerhet att det berörda området tidigare varit en löväng. Systematiska undersökningar har gjorts på lövängar, t.ex. på Gotland, där man fann att i en rik löväng förekommer ca 160 blomväxter. Man kan alltså förstå entusiasmen för lövängen, i synnerhet då den beskådades på försommaren.

En del av ängsväxterna tillvaratogs före slåttern av kunniga bönder för medicinskt bruk. *Ängsullen* hade dessutom praktiskt bruk för de fattiga i Skåne. Därav kunde man spinna tråd som användes för att väva tyg till kläder eller så kunde man bruka den till stoppning i dynor.

Lövängens tillgångar karakteriserades som en levande, sorterad visthusbod som under självhushållningens tidevarv hade en avgörande betydelse för både folk

Fagning, lövängens
vårstädning. Grönsö,
Gryts socken, Öster-
götland. Foto P.
Gräslund 1951.

och få. De flesta nyttoväxter höll man under kontroll: man gynnade de för bygden viktiga arterna genom gallring och hamling, hela tiden i balans med naturen. Virkesavverkningen t.ex. företogs årligen med måtta, varvid ingenting fick förfaras. Denna avverkning motsvarade en regelrätt blädning. I många fall skedde avverkningen genom att man högg på stubben, dvs. man avverkade med vissa års mellanrum de basalskott som utvecklat sig från rothuggna träd. Detta förfaringsätt ökade skottbildningen samtidigt som det lämnade raka, lättåtkomliga grenar, vilka var an-

vändbara i många sammanhang.

Det viktigaste draget i lövängens utnyttjande var att hålla den rätta balansen mellan ängen och träden. Att rätt avväga slåtterytornas storlek inbördes och i förhållande till trädvegetationen är en konst som utvecklats under århundraden. Man skulle beakta gagnträdens utveckling i förhållande till deras och buskarnas effektivitet ur avskärnings- och jordförbättringssynpunkt. Det betyder att balansera skugg- och gödslingseffekten mot den optimala slåtterarealen – det var lövängskulturens känsligaste åtgärd.

Slätter i lövängen. Vi-reda socken, Småland. Foto G. Heurlin 1920-talet.

Arbetsliv på lövängarna

”De /vångaskogarna, alltså lövängarna/ innehålla i blandning de flesta av våra ädla lövträd. Buskvegetationen är överallt vackert utbildad, ibland grupperar sig runt öppna skogsängar, be vuxna med mattor av färgstarka blomster i en flödande artrikedom och på ett sätt, som förlänar åt skogen ett trolskt skimmer eller en omisskänlig karaktär av park. Allt i vångaskogen eller lövängen är emellertid skapat med konst. Endast de träslag som behövdes, till de skilda ändamål fick förekomma. Hade de icke behövts, hade de sannolikt icke

funnits. Ängen har man åstundat, och genom uthuggning har man berett möjligheter för dess utveckling. Man har också önskat ängarnas blomsterprakt, icke för färgglädjens eller de aromatiska dofternas skull, utan för frambringande av just det slätterhö som ansågs lämpligt och fullgott samt magiskt betydelsefullt för boskapens bibehållande vid god hälsa. Den äkta lövängen eller vångaskogen är en företeelse, som icke av sig själv har möjlighet att äga bestånd och som skall försvinna, enär den livsform eller den miljö, som skapade dess existens, icke längre finnes.”

Detta citat, hämtat ur en undersökning från 1927 från västra Göttinge av lövängarnas främsta utforskare Mårten Sjöbeck, anger i huvuddrag vad lövängarna stod för. Liksom här och på andra ställen betraktades lövängen huvudsakligen ur praktiskt synpunkt bl.a. som upplagsplats för det råmaterial i form av växande träd och buskar som erfordrades för att täcka hemindustrins behov. Samtidigt säkerställde man djurens behov av vinterfoder medelst höskörd och lövtäkt därför.

Man skulle vårda och sköta lövängen som man vårdar ett hus. Man har också liknat lövängen vid en byggnad som består av ytterväggar, salar, kamrar och korridorer. Väggarna motsvaras då av gärdesgården och ett bälte av träd och buskar. Salarna är de stora, öppna slåtterytorna och korridorerna de öppna stråk, där höet transporteras. Liksom man går in i ett hus går man in i en löväng. Om den lämnas utan hävd, växer den snabbt igen med lövträd och buskar. Granen och tallen kommer in och den karakteristiska ängsfloran försvinner. För att motverka detta skulle lövängarna skötas med stor sakkunskap på bestämda tider.

Det gotländska ängets vårstädning är *fagningen*, den tyngsta och mest monotona av ängets skötselmoment. Varje kvadratmeter skall noggrannt renkrattas från fjolårslöv och de pinnar och kvistar som blåst ned sedan föregående års slåtter. Det hop-

krattade skräpet skall brännas upp på bestämda brännfläckar. Dessa försökte man placera där höproduktionen var dålig. Fagningen var för det mesta kvinnoarbete och började så fort marken var torr i april. Fagas inte ängst blir höet gravt förorenat med halvruftet fjolårslöv och pinnar. På steniga marker rensade man marken från sten som kastades i rösen.

I Göttinge gick under sommarens lopp de orkeslösa gubbarna och trampade ned de av mullvaden uppkastade jordhögar. Samtidigt företog man gallringar bland träden. Blev aspen t.ex. påträngande genom sina rotskott, döddes moderträdet genom att ett bälte av barken skalades bort. Själva lövtäkten fungerade delvis som ett instrument för att få fram ett lämpligt filter mot solen. Lövtäkten hade, förutom att leverera vinterfoder, till uppgift att lämna luft och ljus i skogsängarna. Den var direkt nödvändig för att bibehålla de i skogen insprängda slåtterängarna: slåtter och lövtäkt gick hand i hand.

Efter att ängst blivit fagat var det bara att låta det växa. Före slåttern var lövängen som allra vackrast. Då fick man inte beträda den utanför upptrampade kreaturstigar och körvägar.

Slåttern var höjdpunkten i lövängens arbetscykel. Enligt Linné skulle slåtterarbetet i hans barnbarns Stenbrohult i sydvästra Småland, som är ett typiskt lövängslandskap, börja när slåtterblomma, ängsvädd och klockgen-

tiana slog ut, samtidigt som fröna i kapslarna på höskallran började skallra. Nu gäller det att passa tiden och akta sig att "inte fodret får tänder" dvs. blir senslaget och vasst att äta (Gotland). På lövängarna, liksom på andra ängar var slåttarn sommarens stora gemensamma händelse.

På mindre ängar slogs höet av gårdsfolket men i större ängsmarker ordnades slåttergillen. Höet slogs av karlarna och räfsades omedelbart samman av kvinnor-

Höslåtter i löväng.
Runnö (Norrgården),
Döderhults socken,
Småland. Foto N. J.
Nilsson.

na. Hö från ängets skuggigare partier bars ut i de större gläntorna där de breddes ut i solen för att torka. Man fick inte slå gräset alldeles intill marken, inte mer än upp till fotknölen. Något måste lämnas kvar till djuren som efter slåttarn kom in på lövängen på bete. Höets torkning och hop-samlande hade givetvis lokala variationer alltefter markens beskaffenhet och klimat. Överallt började arbetet redan i gryningen för att dra nytta av daggen – liarna biter ju bäst på fuktigt gräs.

Det är något speciellt med höslåttarn. När man slog säden kunde man vara klädd hur som helst men vid slåttarn skulle man vara i det närmaste festklädd, i synnerhet kvinnorna. Slåtterarbetets festprägel förstärktes ytterligare genom att utspisningen skedde efter traditionella former, med rikligt med mat på bestämda tider. På Gotland var arbetet avslutat klockan fem på eftermiddagen. Efter den sista måltiden släppte livsglädjen lös, man skulle leka.

"Man knuffar omkull och nästan be-graver varandra i det doftande höet, ingen som står säker på benen, varken ung eller gammal. Fnitter och skrattsalvor, skrik och hojtningar, ofantligt roligt. Flickor blomsterkransas, i synnerhet någon som råkar ha "årsdag" eller namnsdag. Manfolket har också sina gamla lekar och idrotter, då styrkan och snabbheten är avgörande."

I Skåne vilade också en stämning av högtid över slåttarn i lövängarna. Männen var klädda i vita linnebyxor och skjorta och

på huvudet bar man vanligen målade halmhattar. Kvinnorna bar särk av vitt linne och om midjan band, som knöts ihop till rosett på ryggen. I Göinge gjorde man skillnad mellan slåtterarbetet i kärrängarna och på lövängen. Det var viktigt att de erfarna, äldre männen som ansågs vara kompetenta slog rent på de ofta steniga labyrintherna och gångarna bland träd och buskar, medan de yngre männen slog i de tungarbetade kärrängarna. Vid slåttern avverkade man gräs och örter mycket omsorgsfullt. Även inne bland buskarna där det var vanskligt att komma åt höggs gräset, varefter det drogs fram med räfsorna och breddes ut på soliga ställen.

Det var inte blott frågan om att slå gräs. Det gällde också att få ut det mesta möjliga ur lövängens gräsproduktion. Man kunde iaktta, skriver Sjöbeck, hur de gamla övervakade arbetet, att intet hö spilldes. De icke arbetsföra gubbarna gick omkring och plockade upp enstaka grässtrån. Bakom arbetet stod en utvecklad teknik som är lika svår att tillägna sig som vanskelig att kartlägga. Mera än någonting annat har slåttern utvecklat lövängen. Det ansågs överallt att lövängen då och då skulle vila för att återhämta sig. Fullföljdes icke slåttern efter givna principer – som höll buskarna i schack men ej gick fram alltför hårt – inträffade förr eller senare markförsämring med minskade höskördar som följd.

Någon vecka efter slåttern

skulle lövängen betas. I ett större perspektiv var betningen en för lövängen positiv faktor. Djuren gjorde nytta genom att äta löv och späda lövträdsskott och stubbskott som slåtterkarlarna gått förbi. Betet förhindrade också att gräset växte sig högt under eftersommaren och hösten, vilket skulle ha varit besvärligt för fagningen året därpå. I regel släpptes bara korna in på lövängen och betet pågick vegetationsperioden ut. Korna gjorde också nytta genom att gödsla marken med sin spillning och trampa ned frön i jorden, alltså mylla sådden. Lövängens betesgång måste noga avvägas så att inte nytta förbyttes till skada genom hård eller långvarig betning.

Nästa fas i lövängens arbetsår är *hamlingen*, klappningen, alltså lövtäkt vilken belyses närmare i ett annat sammanhang i denna volym.

Vid sidan om slåttern var *röjningen* den viktigaste åtgärden för att behålla lövängens speciella karaktär. Bakom röjningen dölde sig noga övertänkta ekonomiska överväganden. Träden skulle stå tätt i slutna, jämnt avrundade och fint balanserade grupper. Ängsröjningen är ett slags trädgårdsarkitektur. Man går även igenom buskarna, i synnerhet hasselbuskarna. Deras torra grova grenar skulle bort. Annars skulle de tyngas ned av snön på vintern och sedan hänga över gläntorna och även hindra slåtterarbetet nästkommande sommar.

Samfälld slåtter på ett kyrkänge. Foto M. Klintberg 1910-talet.

”Ängsbruket är ett genialt växelbruk där det är belysningen som växlar och med den växlar också vegetationens sammansättning. Under de ljusa årens efterklappning och röjning gynnas solälskande örter och gräs och dessa ger nu en höskörd som vida överstiger vad man fick på området före klappning. Efter några år sluter sig trädskronorna igen, marken beskuggas, skuggande växter tar överhanden och når ett optimum strax före nästa klappning-röjning med nytt ljusflöde ljusgynnade arter.” (Romell)

Lövängens tillbakagång och försvinnande

Den odlingsform som byggde på utnyttjandet av ett välbalanserat komplex av hög- och lågväxande flora hörde till ett visst skede i lantbruket, vari boskapsskötseln var den dominerande näringen. Lövängens förutsättning var att balansen mellan jordbruk och djurhållning inte rubbades alltför mycket. Genom att statsmakter-

Dra krokfinger på rak arm — lek efter avslutat slätterarbete i löväng. Gotland. Foto M. Klintberg 1914.

na på 1700-talet ansåg att landets ekonomiska grund måste vila på ett förbättrat och mer lönsamt jordbruk började man sätta in kraftiga åtgärder för att gynna denna näring. Då kom skiftesreformerna som fick till följd att de flesta av landets byar sprängdes, samtidigt som jordbruket utvecklades både kvalitativt, genom ny teknik, och kvantitativt i och med åkerarealens utökande på ängar-

nas/lövängarnas bekostnad. Den senare processen når sin kulmen under första hälften av 1800-talet. Man lämnade den gamla ängshävdén och kreaturens näringsbas förflyttades från de naturliga ängarna till vallodlingen på åkern. Trots den snabba förändringen inom landets jordbruk levde de gamla odlingsmetoderna kvar. På dessa ställen behöll lövängskulturen sin roll fram till vårt

århundrade, så att vi har kunnat studera den i sin ursprungliga funktion.

De nya ekonomiska villkoren medförde även sociala och kulturella förändringar. Den gamla naturhushållningen övergavs alltmer och penninghushållningen intog dess ställe. I det nya mönstret hade lövängens skafferi-liknande innehåll av en mångfald naturprodukter inte längre samma värde som förr. Samtidigt upplöstes den gemenskap, bestående av olika typer av mänskliga resurser, som också var ett villkor för lövängarnas skötsel och tillvaratagande av deras produkter. I penninghushållningens tidevarv fördelades arbetsresurserna på ett nytt sätt i storskaliga sammanhang.

Lövängarnas tillbakagång markeras främst av åkrarnas utbredning över ängarna samtidigt som tidigare hävdade lövängar övergick till permanent bete. I dessa fall förändrades floran snabbt. Processen fortskred med olika hastighet över landet, med undantag för Gotland där lövängarna även under 1800-talet hade större betydelse än på andra håll i landet. Ängsarealen på Gotland var kring 1700 ca 3 mil² – dvs. av öns totala yta var ca 8% löväng. Minskningen var obetydlig fram till slutet av 1800-talet, vilket betydde ca 32.000 ha ängsmark. En drastisk förändring skedde inom 10 år med en nedgång till 17.000 ha medan det 1932 återstod endast 4.000 ha. Sedan dess har lövängarnas omfång sjunkit ytterli-

gare. De ursprungliga ängsarealernas rester på Gotland ihop är mindre än 1%.

Det finns ingen sammanställning över resterna av det forntida lövängsbeståndet. Vid Skogssällskapets inventering 1971–1979 hittade man 8 kärrika lövängar utanför Gotland medan motsvarande siffra på ön var 135. Eftersom denna intensivt odlade kulturmark sedan länge har spelat ut sin ekonomiska roll är de idag befintliga lövängarna resultatet av en medvetet driven natur- resp. kulturvård.

Lövängen och människan

Det framgår alltså tydligt att lövängen endast existerar i symbios med människan, som håller den vid hävd. Därför skulle egentligen det mesta som framförs här stå under rubriken lövängen och människan. Vad jag hitintills behandlat har varit förknippat med lövängens nytta ur ekonomisk och praktisk synvinkel. Nu vill jag vidga "nyttoperspektivet" ytterligare genom att tala om andra, imaginära värden vilka lövängarna gjorde sig kända för.

Om följande berättelse överensstämmer med verkligheten så lever faktiskt minnena av den forntida, blomstrande lövängen kvar i de flesta nu levande människors medvetande i landet. Det handlar om en av våra mest kända och folkkära psalmer – Den blomstertid nu kommer (psalm nr 374 i 1695 års psalmbok). Dess emotionellt laddade text återger

nämligen försommarens praktfulla blomsteräng – lövängen. Enligt traditionen lär superintendenten i Visby, Israel Kolmodin, en försommarsöndag 1692 ha promenerat genom lövängarna till sin högmässa i Lärbo. I sin förtjusning över all färgprakt han såg omkring sig slog han sig ned vid den gamla offerkällan nära Ganns ödekyrka, där han diktade de berömda raderna.

Det hette på Gotland att ängten ”stod brud tre gånger om året”: på våren nyfagat med sippor, sedan på försommaren i full skrud av blomster samt slutligen i den slagna och räfsade markens hödoft. Även om de flesta skildringar av den klassiska lövängskulturen med inslag av dess skönhetsvärde har lämnats av skribenter som betraktat fenomenet utifrån (dit hör även Linné som i entusiastiska ordalag återgav sina starka intryck inför lövängens praktfullhet) har vi en del bevis för att bönderna själva satte stort värde på de egenskaper som föll utanför det praktiska. Lövängarna förlänade landskapet en vänlig, leende och yppig prägel. Den tidigare citerade Nils Lithberg berättar att han träffat bönder som hade föga sinne för det förgångna, men när man kom att tala om de gamla ängarna blev de märkvärdigt varma i rösten. För en gotländsk bonde var ängen det vackraste som fanns.

Det finns även en annan aspekt på lövängarnas imaginära värden. Denna sällsynta natur- och kulturprodukt har på vissa ställen

blivit något att identifiera sig med.

Det är bland annat därför som man på många ställen lagt ned stort arbete på att försöka bevara en del av lövängarna för framtiden. Det mest typiska exemplet är Gotland, där lövängen i hög grad präglar den gotländska mentaliteten. Liknande tongångar finner vi även på annat håll. Bergslagens tidigare så beryktade sloghagar beskrevs ha en örtflora som inte var lika artrik som den sydsvenska lövängens,

”Men den i stället har den större charm, är ljuvligare och spädare. Blommorna har även en starkare färg, så som förhållandet ju är med alla blommor, så åtnjuter den nordiska sommarens långljusdag... Bergens höga och arla luft förstärker intrycket av att den blommande sloghagen är en de nordiska ljusalternas svala och heliga lund, väsensskild från Söderns väl frodiga lövängars en smula svulstiga överflöd.” (Eckerbom)

Lars-Gunnar Romell diskuterar ingående landskapsnaturens identitetsskapande betydelse bl.a. i samband med en beskrivning om Dalarna. Han skriver att

”... landskapet beskrives och analyseras men bygdens näst sjöns närmsta landskapsvärde har råkat komma bort. Det värdet är de ljusa och öppna men ändå lövrika slåttermarkerna i turistsockarna öster om Siljan och särskilt i liden mot den och Orsasjön. Ganska säkert var det de, lika mycket som sjön och nationaldräkterna, som en gång gjorde bygden känd och sevärd och vacker.”

Intresset för lövängarna är idag, liksom för andra avklingande natur- eller kulturfenomen, ganska påtagligt och trots uppenbara svårigheter har man på några ställen försökt sätta upp ett mål för bevarande av vissa befintliga objekt. På Gotland arbetar t.ex. en särskild ängskommitté med att på olika sätt uppmuntra och stödja ängsvården på ön. Stiftelsen Skogssällskapet i Göteborg har bildat en ideell stiftelse med syfte att stödja bl.a. naturvård vari lövängarna ingår.

Inventeringar av befintliga rester av lövängar pågår numera även på andra ställen i landet samtidigt som olika typer av fackmän uppmärksammar historiska förekomster, som faller utanför den traditionella utbredningen. Min förhoppning är att ovanstående snabbporträtt verkar i samma riktning. Bevarandet av denna kulturmark, som för våra förfäder en gång i tiden har spelat en större roll än åkern, är viktigt i synnerhet idag då det svenska landskapet håller på att bli storskaligt, utarmat, utan nyanser och utan inslag av lokala och historiska särdrag.